

УДК 342.9:711.4(477):362.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.15>

ВІДБУДОВА УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІНКЛЮЗИВНОСТІ: ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ БЕЗБАР'ЄРНОГО ПРОСТОРУ

Сердюк Н.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та публічного управління
Київського національного університету
будівництва і архітектури*

Сердюк Н.А. Відбудова України крізь призму інклюзивності: правові та соціально-економічні детермінанти безбар'єрного простору.

Актуальність дослідження зумовлена нагальною потребою створення безбар'єрного простору в контексті відбудови України. Війна значно збільшила кількість людей з інвалідністю, що вимагає розробки доступного середовища для їхньої повноцінної соціальної інтеграції. Інклюзивне містобудування розглядається не лише як гуманітарний імператив, а й як економічна перевага, здатна стимулювати туризм та залучати інвестиції через впровадження універсального дизайну. Дотримання міжнародних правових стандартів, зокрема Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, та забезпечення демократичного залучення громадськості є фундаментальними для справедливого та рівноправного відновлення.

Метою дослідження є комплексний аналіз правових засад державної політики у сфері інклюзивного містобудування в Україні, визначення його ключової ролі у посткризовому відновленні, а також обґрунтування необхідності всебічного підходу до формування безбар'єрного простору з урахуванням гуманітарних, соціальних, економічних, правових та демократичних аспектів.

Розкриваються гуманітарний та соціальний виміри інклюзивного містобудування, підкреслюється, що створення доступного середовища є питанням гідності та рівних прав людини, що сприяє психологічному відновленню та інтеграції в суспільство людей з інвалідністю, літніх людей, батьків з візками та тимчасово травмованих осіб. Наголошується на економічних вигодах, таких як зростання туристичного потоку та підвищення інвестиційної привабливості міст завдяки універсальному дизайну.

Особлива увага приділяється правовим засадам, що вимагають удосконалення національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів, та демократичному аспекту, який передбачає широке залучення громадськості до процесів прийняття рішень щодо містобудування. Визнається ключова роль партнерства між органами влади, громадськістю та бізнесом. Органи влади формують законодавчу базу та забезпечують фінансування, громадські організації надають цінний досвід та здійснюють моніторинг, а бізнес пропонує інноваційні рішення та інвестиції. Синергія цих трьох секторів є вирішальною для побудови справді інклюзивного та стійкого суспільства.

Загалом, дослідження обґрунтовує, що інклюзивне містобудування є невід'ємною складовою відновлення України, спрямованою на побудову справедливого, рівноправного та гуманного суспільства, де кожен громадянин має рівні можливості для повноцінної участі у всіх сферах життя.

Ключові слова: інклюзивне містобудування, права осіб з інвалідністю, державна політика, посткризовий період, соціальний захист, державно-приватне партнерство, міжнародні стандарти.

Serdiuk N.A. Rebuilding Ukraine through the lens of inclusivity: legal and socio-economic determinants of a barrier-free environment.

The relevance of this research stems from the urgent need to create a barrier-free environment in the context of Ukraine's reconstruction. The war has significantly increased the number of people with disabilities, necessitating the development of an accessible environment for their full social integration.

Inclusive urban planning is viewed not only as a humanitarian imperative but also as an economic advantage, capable of stimulating tourism and attracting investments through the implementation of universal design. Adherence to international legal standards, particularly the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, and ensuring democratic public engagement are fundamental for a just and equitable recovery.

The aim of this research is to conduct a comprehensive analysis of the legal foundations of state policy in the field of inclusive urban planning in Ukraine, to determine its pivotal role in post-crisis recovery, and to substantiate the necessity of a comprehensive approach to forming a barrier-free environment, considering humanitarian, social, economic, legal, and democratic aspects.

The paper explores the humanitarian and social dimensions of inclusive urban planning, emphasizing that creating an accessible environment is a matter of human dignity and equal rights. It contributes to the psychological recovery and social integration of people with disabilities, the elderly, parents with strollers, and temporarily injured individuals. The economic benefits are highlighted, including increased tourist flow and enhanced investment attractiveness of cities due to universal design.

Particular attention is paid to the legal framework, which demands the improvement of national legislation in line with international standards, and the democratic aspect, which involves broad public participation in urban planning decision-making processes. The key role of partnership between government bodies, civil society, and business is recognized. Government bodies formulate the legislative framework and secure funding, civil society organizations provide valuable expertise and conduct monitoring, while businesses offer innovative solutions and investments. The synergy of these three sectors is crucial for building a truly inclusive and sustainable society.

Overall, this research argues that inclusive urban planning is an integral component of Ukraine's recovery, aimed at building a just, equitable, and humane society where every citizen has equal opportunities for full participation in all spheres of life.

Key words: inclusive urban planning, rights of persons with disabilities, state policy, post-crisis period, social protection, public-private partnership, international standards.

Актуальність теми в контексті відбудови України є надзвичайно високою, адже створення безбар'єрного простору є необхідною умовою для забезпечення рівних прав та можливостей для всіх громадян. Безумовно, необхідність розкриття напрямів інклюзивного містобудування в процесі відбудови України зумовлена гуманітарними міркуваннями, оскільки війна збільшила кількість людей з інвалідністю, що вимагає створення доступного середовища для їхньої соціальної інтеграції та активної участі в житті суспільства, а також економічними перевагами, такими як стимулювання розвитку туризму та залучення інвестицій через універсальний дизайн, водночас дотримання міжнародних правових стандартів, закріплених у Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю [1], та забезпечення демократичного процесу залучення громадськості до прийняття рішень є невід'ємними складовими справедливого та рівноправного відновлення країни.

Метою цього дослідження є всебічний аналіз правових засад державної політики щодо інклюзивного містобудування в Україні, визначення його ролі як ключового елемента відновлення країни в посткризовий період, а також обґрунтування необхідності комплексного підходу до створення безбар'єрного простору з урахуванням гуманітарних, соціальних, економічних, правових та демократичних аспектів.

Стан опрацювання проблематики. На сьогоднішній день проблематика інклюзивного містобудування та створення безбар'єрного простору перебуває в центрі уваги наукової спільноти та практиків, що знаходить своє відображення у численних документах наукових заходів, міжнародних форумах та аналітичних звітах. Ці комплексні питання активно досліджуються та обговорюються на світовому рівні, формуючи значний обсяг знань та рекомендацій. Паралельно, вітчизняні науковці також роблять вагомий внесок у цю сферу, зокрема такі дослідники, як Л. Бондаренко, О. Бондаренко, А. Колупаєва, І. Манцуров, М. Мельник та інші, чиї праці слугують важливою джерельною базою для подальшого вивчення та впровадження інклюзивних підходів в Україні.

Виклад матеріалу дослідження.

Гуманітарний аспект інклюзивного містобудування в процесі відбудови України виходить далеко за рамки простого відновлення зруйнованої інфраструктури, адже війна не лише завдала фізичних руйнувань, але й спричинила значне збільшення кількості людей з інвалідністю, як серед цивільного населення, так і серед військових, для яких повернення до повноцінного життя без

створення відповідних умов стає практично неможливим. Відновлення без урахування принципів безбар'єрності неминує призведе до подальшої ізоляції та маргіналізації цих людей, обмежуючи їхні можливості для участі в житті суспільства, отримання освіти, працевлаштування та доступу до базових послуг.

Створення доступного середовища, де кожен, незалежно від своїх фізичних можливостей, може вільно пересуватися, користуватися громадським транспортом, відвідувати культурні та спортивні заходи, є не лише питанням комфорту, але й питанням гідності та рівних прав людини [2; 3]. Це відображає гуманістичні цінності суспільства, яке прагне забезпечити кожному своєму члену можливість для повноцінного життя, незалежно від обставин, що склалися. Інклюзивне містобудування стає символом турботи та поваги до кожної людини, демонструючи готовність суспільства прийняти та підтримати тих, хто потребує особливої уваги.

Соціальна інтеграція в контексті відбудови України набуває особливого значення, адже безбар'єрний простір стає ключовим інструментом для забезпечення повноцінної участі в житті суспільства не лише людей з інвалідністю, але й інших маломобільних груп, таких як люди похилого віку, батьки з дитячими візками та тимчасово травмовані особи [4].

Створення доступних будівель, транспортної інфраструктури та громадських просторів руйнує бар'єри, що обмежують їхні можливості, сприяючи активній участі в освіті, працевлаштуванні, культурних та спортивних заходах. Інклюзивне містобудування виходить за межі простого фізичного доступу, воно створює умови для формування згуртованого та справедливого суспільства, де кожен відчуває себе частиною спільноти, де цінують різноманітність та поважають права кожної людини. В умовах війни, коли суспільство переживає глибокі травми та потребує відновлення соціальних зв'язків, інклюзивне містобудування стає символом надії та віри в майбутнє, де кожен має можливість реалізувати свій потенціал та зробити свій внесок у розвиток країни.

Економічний аспект інклюзивного містобудування в контексті відбудови України є невід'ємною складовою сталого розвитку країни, адже створення безбар'єрного простору не лише забезпечує рівні права та можливості для всіх громадян, але й стимулює економічне зростання [5]. Доступність інфраструктури, будівель та послуг відкриває нові можливості для розвитку туризму, залучаючи відвідувачів з різними потребами, що сприяє збільшенню туристичного потоку та надходженню коштів до місцевих бюджетів.

Крім того, універсальний дизайн, який враховує потреби всіх користувачів, робить міста більш привабливими для проживання та ведення бізнесу, створюючи комфортні умови для працівників, клієнтів та інвесторів [6]. Інвестиції в інклюзивне містобудування є стратегічним кроком, що сприяє створенню стабільних та довгострокових економічних переваг, адже доступність інфраструктури підвищує продуктивність праці, зменшує витрати на соціальну підтримку та сприяє розвитку інновацій. Крім того, створення безбар'єрного простору сприяє розвитку малого та середнього бізнесу, адже люди з інвалідністю та інші маломобільні групи населення стають активними споживачами товарів та послуг, створюючи нові ринкові ніші та можливості для підприємців. Отже, інклюзивне містобудування є не лише соціально відповідальним, але й економічно вигідним підходом, що сприяє створенню процвітаючого та конкурентоспроможного суспільства.

Правовий аспект інклюзивного містобудування в процесі відновлення України вимагає комплексного та далекоглядного підходу. Це не просто про дотримання існуючих норм, це про активне вдосконалення законодавства для забезпечення реальної безбар'єрності на всіх рівнях. Унікальність поточного моменту, спричиненого масштабними руйнуваннями внаслідок війни, полягає у можливості створити таку правову базу, яка б гарантувала доступність кожного нового та відновленого об'єкта для всіх громадян, включно з людьми з інвалідністю та іншими маломобільними групами.

Правове забезпечення вимагає чіткі механізми контролю. Законодавство має містити не просто загальні положення, а конкретні та однозначні вимоги до проектування, будівництва, реконструкції та експлуатації будівель, споруд, транспортної та соціальної інфраструктури. Ці вимоги повинні охоплювати всі аспекти доступності: від фізичних параметрів (пандуси, ліфти, тактильна плитка) до доступності інформації та послуг.

Важливо розробити та впровадити ефективні механізми контролю за виконанням цих вимог на всіх етапах – від експертизи проектної документації до приймання об'єктів в експлуатацію. Це передбачає посилення ролі державних інспекцій, громадського контролю та створення спеціалізованих органів або підрозділів.

Відповідальність за порушення має бути чітко визначена та невідворотна. Штрафи, призупинення будівництва, відмова у введенні в експлуатацію або навіть кримінальна відповідальність за систематичні та значні порушення повинні стати дієвими інструментами примусу до дотримання норм доступності.

Україна, ратифікувавши Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю, взяла на себе значні міжнародні зобов'язання. Це означає, що принципи універсального дизайну та положення Конвенції мають бути повною мірою інтегровані у національне законодавство та практичну діяльність. Відновлення країни – це унікальна можливість не просто «відбудувати», а «відбудувати краще», заклавши принципи безбар'єрності на рівні міжнародних стандартів, а не лише мінімальних національних вимог. Це передбачає систематичний перегляд існуючих будівельних норм (ДБН), державних стандартів та інших нормативних актів на предмет їх відповідності міжнародним зобов'язанням.

Правовий аспект інклюзивного містобудування не обмежується лише нормами; він включає право на інформацію та вплив на прийняття рішень. Законодавчо мають бути закріплені механізми для широкого залучення громадськості, особливо представників людей з інвалідністю та їхніх організацій, до всіх етапів містобудівного процесу. Це створює умови для відкритого діалогу між органами влади, громадськими організаціями та людьми з інвалідністю, забезпечуючи розробку рішень, які є дійсно ефективними, відповідають реальним потребам та враховують різноманітний досвід. Громадські слухання, консультації, можливість подання пропозицій та участь у робочих групах – це елементи, які мають бути не формальними, а дієвими.

Необхідно вдосконалити механізми правового захисту, оскільки наявність безбар'єрного середовища – це не благо, а право людини. Отже, важливо створити та забезпечити функціонування дієвих механізмів правового захисту прав людей з інвалідністю. Це включає можливість оскарження рішень та дій/бездіяльності, що порушують їхні права на доступність, у судовому та адміністративному порядку. Також важливим є механізм отримання компенсації за завдані збитки через недоступність або дискримінацію. Це стимулюватиме суб'єктів, відповідальних за створення інфраструктури, дотримуватися вимог та мінімізувати порушення.

Правовий аспект інклюзивного містобудування є фундаментальним для успішного відновлення України. Він вимагає не просто механічного впровадження норм, а цілісної трансформації правової системи, яка гарантуватиме безбар'єрність, дотримання прав людини та активну участь усіх зацікавлених сторін у процесі створення доступного, справедливого та гуманного суспільства.

Демократичний аспект інклюзивного містобудування в процесі відбудови України є фундаментальним для побудови справедливого та рівноправного суспільства, де голос кожного громадянина має значення [7, 8, 9]. В умовах війни, коли суспільство переживає глибокі трансформації, важливо забезпечити широку участь громадськості в процесі прийняття рішень, що стосуються відновлення міст та селищ. Це не лише питання дотримання формальних процедур, але й створення реальних механізмів для залучення людей з інвалідністю, людей похилого віку, батьків з дітьми та інших маломобільних груп до обговорення та формування планів містобудівного розвитку.

Демократичний підхід передбачає забезпечення прозорості та відкритості інформації, проведення громадських слухань та консультацій, а також створення платформ для діалогу між владою, громадськими організаціями та громадянами. Важливо також забезпечити представництво інтересів людей з інвалідністю в органах місцевого самоврядування та на етапі розробки містобудівної документації. Демократичний аспект інклюзивного містобудування сприяє розвитку громадянського суспільства, зміцненню довіри між владою та громадянами, а також формуванню відповідального та активного суспільства, де кожен відчуває свою приналежність та можливість впливати на майбутнє своєї країни.

Ефективна співпраця між органами влади, громадськістю та бізнесом є наріжним каменем успішної реалізації проєктів інклюзивного містобудування, спрямованих на створення безбар'єрного простору [10]. Це не просто бажана опція, а життєво важливий фактор, що забезпечує комплексність, релевантність і сталість рішень, а також ключовий фактор успішної реалізації проєктів, що спрямовані на створення безбар'єрного простору. Кожен із цих секторів має унікальні ресурси та компетенції, які, об'єднавшись, створюють потужний синергетичний ефект.

Органи влади є основним архітектором інклюзивної політики, функція яких полягає у розробці та прийнятті законів, постанов, державних будівельних норм (ДБН), які встановлюють чіткі

вимоги до доступності всіх елементів міського середовища. Оскільки, без належного законодавчого підґрунтя інклюзивне містобудування залишатиметься лише декларацією. Також, полягає у розробці стратегій та програм, з визначенням довгострокових цілей, пріоритетів та планів дій для досягнення безбар'єрності на національному, регіональному та місцевому рівнях. Це включає інтеграцію принципів універсального дизайну в усі етапи планування та відбудови. Крім того, ключовим є забезпечення фінансування на реалізацію проектів зі створення доступної інфраструктури, адаптації існуючих об'єктів та навчання фахівців. Це може бути як пряме фінансування, так і створення сприятливих умов для залучення інвестицій.

Однак, незважаючи на їхню ключову роль, зусилля органів влади будуть неефективними без активної участі інших стейкхолдерів. Формальні рішення залишаться на папері, якщо вони не відповідатимуть реальним потребам та не знайдуть підтримки у суспільстві.

Громадські організації та активісти, що представляють інтереси людей з інвалідністю та інших маломобільних груп, є незамінним джерелом знань та досвіду. Ці організації безпосередньо стикаються з викликами недоступності та накопичують унікальний досвід щодо потреб різних груп населення. Їхні знання є критично важливими для розробки рішень, які дійсно працюватимуть. Крім того, громадськість відіграє роль «голосу» вразливих груп, доносячи їхні потреби до влади та бізнесу. Вони також здійснюють моніторинг за дотриманням вимог доступності, виявляючи недоліки та порушення. Громадськість активно включається у процеси громадських обговорень, консультацій та просвітницьких кампаній, підвищуючи обізнаність суспільства щодо важливості безбар'єрності. Тому, без залучення громадськості існує високий ризик розробки рішень, які не відповідають реальним потребам користувачів або є лише формальними.

Бізнес-сектор є потужним рушієм інновацій та фінансових можливостей. Будівельні компанії, архітектурні бюро, виробники матеріалів та обладнання можуть розробляти та впроваджувати передові технології та інноваційні рішення для забезпечення доступності – від «розумних» пандусів до інклюзивних транспортних систем. Крім прямого виконання робіт, бізнес може брати участь у проектах через соціальну корпоративну відповідальність, партнерські програми або інвестувати в доступність як у конкурентну перевагу, розуміючи економічні вигоди від розширення клієнтської бази. Бізнес може демонструвати приклади інклюзивності всередині своїх компаній, створюючи доступні офіси та виробничі приміщення, що є частиною ширшого інклюзивного середовища.

Таким чином, синергія цих трьох сторін – держави, що формує правила та забезпечує рамки; громадськості, що надає експертизу та контролює виконання; та бізнесу, що впроваджує інновації та забезпечує ресурси – є визначальною для створення повноцінного безбар'єрного простору. Це партнерство дозволяє не лише ефективно відбудовувати Україну, а й будувати її на засадах справжньої інклюзивності, де кожен учасник вносить свій унікальний внесок, що сприяє досягненню спільних цілей, а кожен громадянин відчуває себе повноцінним учасником суспільного життя. Важливо створити ефективні механізми для діалогу та співпраці, такі як громадські ради, консультативні групи та партнерські проекти, де кожен учасник має можливість висловити свою думку та вплинути на прийняття рішень.

Психологічний аспект інклюзивного містобудування в процесі відбудови України має надзвичайно важливе значення, адже війна завдала глибоких психологічних травм мільйонам людей. Створення безбар'єрного простору не лише забезпечує фізичну доступність, але й сприяє психологічному відновленню та реабілітації.

Для людей з інвалідністю, які пережили травматичні події, можливість вільно пересуватися, користуватися громадським транспортом та відвідувати громадські місця є важливим фактором повернення до нормального життя. Інклюзивне містобудування створює відчуття безпеки та комфорту, що сприяє зменшенню стресу та тривожності.

Крім того, доступність громадських просторів сприяє соціальній інтеграції, що є важливим фактором психологічного благополуччя. Можливість брати участь у громадському житті, спілкуватися з іншими людьми та відчувати себе частиною спільноти допомагає подолати почуття ізоляції та самотності. Інклюзивне містобудування також сприяє розвитку почуття гідності та самоповаги, адже воно демонструє, що суспільство цінує та поважає кожну людину, незалежно від її фізичних можливостей.

Пріоритет і необхідність саме комплексного підходу до створення безбар'єрного простору замість однобічного дослідження є критично важливим для успішної відбудови України, що зумовлено взаємопов'язаністю всіх аспектів життя суспільства. Розгляд інклюзивного містобудування

лише з однієї, наприклад, правової чи технічної, сторони, призведе до фрагментарних рішень, які не зможуть забезпечити повноцінне та стале відновлення.

Гуманітарний аспект підкреслює, що безбар'єрне середовище – це не просто архітектурна зручність, а життєва необхідність для мільйонів українців, постраждалих від війни, які потребують гідних умов життя, доступу до послуг та можливості повернутися до повноцінного функціонування в суспільстві. Без його врахування, будь-які відбудовані об'єкти ризикують стати непридатними для значної частини населення, посилюючи їхні страждання та відштовхуючи від повноцінного життя.

Соціальний аспект наголошує на тому, що інклюзивне містобудування є рушієм соціальної інтеграції, сприяючи згуртуванню суспільства, подоланню упереджень та формуванню солідарності. Однобічний підхід може призвести до створення «гетто» для певних груп населення, посилюючи соціальне відчуження та розрив. Лише цілісний підхід дозволяє будувати спільноти, де кожен відчуває себе цінним, незалежно від своїх можливостей.

Економічний аспект демонструє, що інвестиції у безбар'єрне середовище – це не витрати, а стратегічні інвестиції у майбутнє. Створення доступної інфраструктури стимулює розвиток туризму, приваблює інвестиції, розширює споживчий ринок та підвищує продуктивність праці. Зосередження лише на «швидкому» відновленні без врахування інклюзивності може призвести до майбутніх додаткових витрат на переобладнання та втрати економічних можливостей.

Правовий аспект забезпечує дотримання міжнародних зобов'язань України та захист прав усіх громадян. Ігнорування правових норм у процесі відбудови неминує призвести до судових позовів, репутаційних втрат та недовіри міжнародних партнерів. Комплексний підхід гарантує, що всі рішення ґрунтуються на засадах рівності та справедливості, забезпечуючи правовий захист найбільш вразливих верств населення.

Нарешті, демократичний аспект підкреслює важливість залучення всіх зацікавлених сторін, включаючи представників різних груп населення, до процесу прийняття рішень. Однобічне дослідження виключає з діалогу тих, хто найбільше постраждав і хто найкраще знає свої потреби. Лише через інклюзивний діалог можна досягти легітимних та ефективних рішень, які відображають справжні потреби суспільства та сприяють зміцненню демократичних інститутів.

Таким чином, однобічне дослідження на відміну від комплексного підходу унеможливить досягнення цілей сталого, справедливого та гуманного відновлення України, призводячи до неефективних витрат, посилення соціальної напруги та порушення прав людини.

Висновки. Отже, інклюзивне містобудування є невід'ємною частиною процесу відбудови України. Це не лише питання створення фізично доступного середовища, але й питання побудови *справедливого, рівноправного та гуманного суспільства*. У такому суспільстві кожен громадянин, незалежно від своїх фізичних, сенсорних чи когнітивних особливостей, має рівні можливості для повноцінної участі в усіх сферах життя.

Інклюзивне містобудування сприяє усуненню бар'єрів, які обмежують можливості людей з інвалідністю та інших маломобільних груп. Це означає не лише створення пандусів та ліфтів, але й забезпечення доступності інформації, транспорту, культурних та освітніх закладів. Коли міста стають доступними для всіх, вони стають більш відкритими та дружніми до різноманітності, що сприяє розвитку соціальної інтеграції та згуртованості.

Крім того, інклюзивне містобудування є відображенням гуманістичних цінностей суспільства. Воно демонструє повагу до гідності кожної людини та визнання її права на рівні можливості. Створення безбар'єрного простору є не лише питанням комфорту, але й питанням справедливості та рівності. Це означає, що суспільство прагне створити умови, в яких кожен громадянин може реалізувати свій потенціал та зробити свій внесок у розвиток країни.

У контексті відбудови України інклюзивне містобудування набуває особливого значення. Війна завдала значних руйнувань, і відновлення міст та селищ має відбуватися з урахуванням потреб усіх громадян, включаючи людей з інвалідністю. Це не лише питання відновлення фізичної інфраструктури, але й питання відновлення соціальної структури суспільства, де кожен відчуває себе цінним та потрібним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про права осіб з інвалідністю: Конвенція від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.

2. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>.
3. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. (У редакції постанови Кабінету Міністрів України від 13.08.2024 № 940). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.
4. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р. (У редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.03.2025 № 294-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#n10>.
5. Манцуров І.Г. Інклюзивний розвиток як основа протидії глобальним викликам сьогодення. *Економіка України*. 2018. № 10. С. 71–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2018_10_6.
6. Як зробити місто комфортним для усіх: філософія універсального дизайну. GURT. *Матеріал створено на основі зустрічі «Універсальний дизайн: як зробити міста доступними та зручними для всіх» у рамках спільної програми ПРООН, ЮНІСЕФ, ВООЗ та МОП «Сприяння інтеграційній політиці та послугам для людей з інвалідністю в Україні»*. URL: <http://gurt.org.ua/news/recent/22340/> (дата звернення: 09.05.2025).
7. Сердюк Н.А. Обов'язок держави щодо соціального Захисту громадян в умовах війни: сучасна українська практика. *Реалізація конституційного права на охорону здоров'я в умовах війни: український досвід та міжнародні стандарти: матеріали міжнародної правової школи, м. Ужгород, 10 лютого 2023 р.* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023. – С. 87–95.
8. Бондаренко Л.Г. Інклюзивна політика держави щодо «включення» різних соціальних груп у суспільне життя. *Державне будівництво*. 2024. № 2 (36). С. 635–645. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-2-43>.
9. Мельник М.А. Інклюзивна політика держави під час війни. *Вісник східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 6 (276). URL: <https://doi.org/10.33216/1998-7927-2022-276-6-44-49>.
10. Федюк В. Партнерство і співпраця влади і бізнесу на місцевому рівні – запорука успішного розвитку громад. *Портал «Децентралізація»*. URL: <https://decentralization.ua/news/19082> (дата звернення: 09.05.2025).